

אפרים קנרפוגל

היכרותו של רש"י את ספרות ההיכלות ותורת הסוד

א

במאמר קצר שפורסם לפני כעשר שנים, עסק יוסף דן בשאלה בסיסית אך חשובה – האם הכיר רש"י את ספרות ההיכלות? פרופ' דן הביא במאמרו שתי דוגמאות המציעות לדעתו "שלא היו לרש"י או שהוא בחר לא להשתמש במסורות היכליות". הדוגמה השנייה פותחת בפירוש רש"י ליחזקאל א, כז, וליחזקאל ח, ב – רש"י מסרב שם לפרש את המובן האזוטרי של "חשמל(ה)" בפסוקים אלו ("לא ניתן רשות להתבונן במקרא זה/אסור מלהתבונן בפסוק זה") – אך לפני כן, בפירושו ליחזקאל א, ד, רש"י כן מביא מפירושי חז"ל למונת זה, מלבד פירושו על פי הפשט. לדעתו של דן, עדיין לא ברור מפירוש רש"י ליחזקאל שהוא הכיר את הרעיונות של ספרות ההיכלות בעניין החשמל. כלומר, ממה שרש"י סירב להביא את הפירוש האזוטרי (בלשונו, "לא ניתן/אסור להתבונן במקרא זה"), אי-אפשר להוכיח שרש"י הכיר את החומר שבהיכלות בנושא זה. אולי רש"י דאג שאם יפרש את החשמל בצורה שקשורה לדמות האלהית, תצמח תקלה תיאולוגית או אנתרופומורפית. על כל פנים, הצעתו של דן שיש ללמוד מהדוגמה הנזכרת שרש"י לא השתמש בספרות ההיכלות, או שספרות זו לא הייתה לפניו, לא יצאה מגדר טיעון מן השתיקה.²

הדוגמה הראשונה של דן באה מפירושו של רש"י למסכת חגיגה (יד ע"ב). כפי הגמרא, ר' עקיבא אומר, בקשר לכניסתו וכניסת חבריו לפרדס, כי "כשאתם מגיעין לאבני שיש טהור, אל תאמרו מים מים". הגמרא אינה מטבירה את האיטור הזה. ורק מספרות ההיכלות (היכלות רבתי וזוטרתי, סינופטיס לספרות ההיכלות, מהד' פ' שפר, טיבינגן תשמ"א, סי' 409–410), אנו מבינים שראיית מים במקום שיש היא סימן מובהק ליורד המרכבה שהוא נכשל בדרכו, ואין הוא יכול להיכנס להיכל השישי ולהתקדם ב"יירדתו" המיסטית. לפי דן, פירושו של רש"י – "מים מים יש כאן איך נלך" – ביחד עם לשון הגמרא "אל תאמרו" (אין לומר), מנוגד לגישת ההיכלות. לפי דן, רש"י מפרש שר' עקיבא אומר שאם יורד המרכבה רואה מים, לא יאמר "איך נלך", ורק אם יאמר מילים

1 Joseph Dan, "Rashi and the Merkavah", *Rashi, 1040–1990: Hommage à Ephraïm Urbach*, ed. Gabrielle Sed-Rajna, Paris 1993, pp. 259–64

2 השוה י"ש שפיגל, "על כמה מקורות וענינים בפירוש רש"י לירמיה ויחזקאל", רש"י – עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 204–205.

אלה, אי־אפשר היה לו להמשיך הלאה, ונגמרה "ירידתו". לפי זה, ר' עקיבא מעניק עידוד וחיוזוק ליורד המרכבה ולא אזהרה: המים אינם מכשול אמיתי אלא רק מראה עיניים; ואדרבה, יש להתחזק ולהמשיך הלאה. וכל זה בניגוד ליסודות של ספרות ההיכלות בנידון. לפי ספרות ההיכלות, היורד למרכבה מתבלבל אם הוא רואה בשיש מים, ואינו יכול להמשיך עוד את דרכו. לפי רש"י אמנם, אין ליורד שראה מים לפתד מחמת ראייה זו, אלא ראוי לו דווקא להמשיך את דרכו.

אך אפשר להבין את פירוש רש"י לדברי התלמוד בצורה אחרת. דוד הלפרין, במחקרו על תגובות שונות למראה יחזקאל, הבין את הפיסקה הזאת ברש"י דווקא כעדות שרש"י הכיר את ספרות ההיכלות. לפי הלפרין, דברי רש"י ("מים מים יש כאן איך נלך") הם פירוש לאזהרת ר' עקיבא. לפי רש"י, וכן לפי ספרות ההיכלות, ראיית המים הוא בלבול אמיתי שעוצר את יורד המרכבה מלהמשיך הלאה. לדברי הלפרין, רש"י מרמז פה שהיורד במקרה כזה אולי מרגיש את עצמו דומה לכני ישראל כשהגיעו לים סוף ומצאו שהמים שלפניהם עוצרים אותם. יתור מזה, רש"י מפרש את הביטוי ("כשאתה מגיע ל) אבני שיש טהור" במילים אלו: "מבהיק (אולי צ"ל מבריק) כמים צלולין"; ביטוי כזה נמצא כשינוי נוסח בספרות ההיכלות בקשר לאבני שיש. יוצא אפוא כי לא רק שפירוש רש"י מתאים לספרות ההיכלות, אלא אפשר שרש"י שאב אותו דווקא מספרות זו.³

כמו כן, דבריו של רש"י בפירושו לסנהדרין (ק"ג ע"א, ד"ה שלש מפתחות לא נמסרו ביד שליח), "על אצרו של הקב"ה יש מפתחות ומסרם ליד שלוחים הממונים" וכו', תואמים בדיוק את התיאור של האוצר השמימי בספרות ההיכלות.⁴

בפירושו למסכת חגיגה (יג ע"א), רש"י מזהה את המונח התלמודי "סחרי תורה" המוכא שם: "כגון מעשה המרכבה וספר יצירה ומעשה בראשית והיא ברייתא... מעשה מרכבה ומעשה בראשית ברייתות הן".⁵ בפירושו לישעיהו (ו, ג), רש"י מביא דברים מ"מדרש אגדה מעשה מרכבה", ולפי גרשם שלום, דבריו של רש"י נלקחים מנוסח אחד של היכלות רבתי (מעשה מרכבה) ששימש כמקור גם לר' אלעזר מוורמייזא (מגדולי תסדי אשכנז) וגם לבעל ספר שבלי הלקט.⁶ בפירושו למסכת חולין (צא ע"ב, ד"ה בדיוקנו של

3 ראה: 1. David Halpern, *The Faces of the Chariot*, Tübingen 1988, pp. 210, 534 n. עמ' 184, 219–220, 243, למקרים אחרים שפירוש רש"י דומה בגישתו לחומר שבספרות ההיכלות. והשווה גם מחזור ויטרי, עמ' 323, זיבא תנינא סי' רצא.

4 השווה: L.H. Schiffman & M.D. Swartz, *Hebrew and Aramaic Incantations from the Cairo Geniza*, Sheffield 1992, p. 159. על פירוש רש"י הגרפס לפרק חלק, ראה יונה פונקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ם, עמ' 304–308.

5 ראה: רש"י לקהלת א, ט; דן (לעיל, הע' 1), עמ' 262 הע' 13; ולהלן הע' 28. רש"י הושפע בפירושו גם מאותיות דר' עקיבא שיש לו נימה מיסטית — ראה: ישראל תא־שמע, "ספרייהם של חכמי אשכנז בני המאה הי"א–הי"ב", קריח ספר ס (תשמ"ה) עמ' 307; אברהם ברלינר, רש"י על החורה, פרנקפורט תרס"ה, עמ' 427 (ליקוטים לבמדבר יד, ד).

6 ראה: G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkavah Mysticism, and Talmudic Tradition*, New York 1960, pp. 101–102. רש"י הכיר גם את החיבור שיעור קומה — ראה שם, עמ' 129 (ובהערה לעמוד 40 שר' 2); וכן הכיר, כנראה, את "ברייאת דנוה" שקשורה אף היא לספרות ההיכלות — ראה: י תא־שמע, "מקדש מעט" — הסמל והממשות", כנסת עזרא, מחקרים לעזרא פליישר, בעריכת שולמית אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 359–360; ראה: Jeffrey Woolf, "Medieval Models of Purity and Sanctity: Ashkenazic Women in the Synagogue", *Purity and Holiness: The Heritage*

מעלה, המקביל לפירושו ליחזקאל א, ה), רש"י כותב שמה שנקרא דמות או פרצוף יעקב מזוהה עם ההיבט הזכרי של המרכבה: "פרצוף אדם שבארבע חיות בדמות יעקב". כפי שהראה אליוט וולפסון, רעיון זה נמצא אחר כך אצל ר' אלעזר מזורמס וכן בכתביהם של חברי חוג הכרוב המיוחד.⁷ ואם כן, כדאי לנו לשאול עוד שאלה חשובה — מה באמת הכיר רש"י מתורת הסוד ומספרותה?

ב

גדולתו של רש"י נובעת במידה מרובה מהצלחתו לתרום תרומות מאלפות בכמה תחומים שונים ומגוונים. מפרשנות המקרא ועד לפרשנות התלמוד, מחכמת הדקדוק ועד לשאלות ותשובות ולפיוטים, רש"י סלל לעצמו ולכל הבאים אחריו דרכים חדשות ונבונות. אמנם, אף על פי שאי-אפשר לטעון שכל הכלים והאמצעים שרש"י השתמש בהם הגיעו אליו ממוריו וקודמיו, בכל אופן התחומים שפעל בהם, ואף כמה מהדרכים שהשתמש בהן, היו ידועים כבר לפניו בתרבות הרבנית של אשכנז הקדומה.

ברור שרש"י לא למד לימוד פורמלי בפילוסופיה או במחשבה, ולו משתי סיבות. יהדות אשכנז בדרך כלל לא הכירה את הלשון הפילוסופית (לשון במשמעותה המילולית) של הנצרות (לטינית) או של האסלאם (ערבית). ועוד, מכיוון שהמחשבה הרבנית באשכנז נטתה להתפתחות ולהתעניינות פנימית, אין לצפות שחכמי אשכנז הקדומים חיפשו ידע או דגמים בתחום זה מן התרן, זאת אומרת מן ההשכלה הנוצרית שמסביב.⁸ מצד שני, החוקרים מהתקופה המודרנית (החל מסוף המאה הי"ט) לא ראו אצל רש"י נטייה לתורת הסוד.⁹ גישתו של רש"י לפרשנות המקרא והתלמוד, דרך הפשט, נחשבה כגישה רציונליסטית. אם כן, עם כל החידושים בסגנון ובהשגי פירושו, דרכו הפרשנית בעצמה מציעה שרש"י לא יצא לכאורה ממחיצתה של תורת הנגלה.

of Leviticus, ed. M. Poorthuis & J. Schwartz, Leiden 2000, pp 268–72; E. Kanarfogel, "Peering through the Lattices": *Mystical, Magical, and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*, Detroit 2000, pp. 127–30. על התעניינותו של ר' צדקיה בן אברהם הרופא מן העגרים (מחברו של ספר שכלי

הלקט) בחורת הסוד, ראו מאמרי "Mysticism and Asceticism in Italian Rabbinic Literature of the Thirteenth Century", *Kabbalah* 6 (2001), pp. 135–49. דף ב ע"ב, ד"ה זו דומי (בתוס' ר' אלחנן, שם, מיוחסת מובאה זו לר"י). וראה עוד כ"י פריס 1408, דף 75 ע"ד: "אני אלקנה (תסופר, שהיה תלמידו של מור"ם מרטנבורג) ראיתיה במעשה מרכבה".

7 א' וולפסון, "דמות יעקב חקוקה בכסא הכבוד — עין נוסף בתורת הסוד של חסידות אשכנז", משוואת, ספר זכרון לאפרים גוטליב, בעריכת מיכל אורון ועמוס גולדרייך, ירושלים תשנ"ד, עמ' 137–141, 154–156 הע' 116–117, 162 הע' 138, 165 הע' 151, 170 הע' 173. במאמרו וולפסון דן גם במקורות להיבט הזכרי של המרכבה.

8 ראה בספרי (לעיל, הע' 6), עמ' 19. בקשר לרש"י, נכון הדבר אפילו לגבי פרשנות המקרא. וראה שרה קמין, "דוגמא' בפירוש רש"י לשיירי השירים", תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 41–58.

9 לכן, למשל, הוצע כבר לפני הרבה שנים שהפירוש לזכרי הימים המיוחס לרש"י לא נכתב על ידו, מכיון שבפירוש זה באים ענייני סוד וחסידות שאינם נמצאים בדרך כלל בפירושי רש"י לתנ"ך — ראה, למשל, י"א אפשטיין, "מחבר הפירוש לזכרי הימים", הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, בעריכת ע"צ מלמד, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 278–285. אפשטיין מייחס את הפירוש לר' שמואל החסיד בן קלונימוס, אביו של ר' יהודה החסיד.

כפי שהראה אברהם גרוסמן,¹⁰ כמה מחכמי אשכנז בתקופה שלפני מסע הצלב הראשון עסקו בתורת הסוד, ותיאור שיטתי ומדויק של החומר הזה יאפשר לנו לזהות בתוך כתבי רש"י את ידיעתו ויחסו לחומר הזה. ואף שברור שרש"י לא היה מיסטיקן או איש קבלה על פי הדגם של מקובלי גירונה או קסטיליה במאה הי"ג, נראה שהוא התעניין בתחום הזה כפי שהיה קיים במאה הי"א באשכנז, ובמיוחד בעיר מגנצא.

ר' שמעון בן יצחק הגדול ממשפחת אבון, שלימד במגנצא בסביבת שנת האלף, שיכך בפיוטיני ניתוח של השם המפורש בשבעים אותיות; הוא תיאר גם את שמות המלאכים העומדים מסביב לכסא הכבוד בעבודתם, ואת תפקידיהם, ובאים בפיוטיני קטעים מספרות ההיכלות.¹¹ ביוצר לשבועות ר' שמעון מתאר את היחס בין התורה, שהיא כנקבה, והאלוהות הזכרית, וכן איך שהתורה יושבת על ברכיו של הקב"ה ועוד רעיון בקשר להדרום רגלי הקב"ה, שהפכו להיות מושגים קבליים בתקופה יותר מאוחרת.¹² במספר כתבי יד ר' שמעון מתואר כמי שעלה לשמים בטכניקה סודית, ושם קיבל שם המפורש מיוחד שהיה מעורב בכריאת העולם,¹³ וניגון תפלה.¹⁴ כמו כן, מיוחסת לר' שמעון שאלה בהקיץ ששאל לשמים, כדי לידע את העתידות או לקבל הדרכה מן הכוחות העליונים.¹⁵ לפי ר' שמעון, יש לכוון תפילות גם אל המלאכים, שהם יהיו כמליצים להביא את התפילות אל כסא הכבוד.¹⁶ חכמים אשכנזים שבאו אחרי ר' שמעון מכנים אותו כ"מלומד בניסים",¹⁷ תיאור המתייחס אולי ליכולתו להשתמש בטכניקות של תורת

- 10 א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 76–80, 86–88, 94, 100–101, 162–164, 229–230, 293–295, 390–391.
- 11 ראה: פיוטי ר' שמעון בן יצחק, בעריכת א"מ הברמן, ירושלים תחר"ץ, עמ' מג, נח–נט, צח, קס; גרוסמן הנ"ל, עמ' 100–101.
- 12 ראה: מחזור לשבועות, בעריכת יונה פרנקל, ירושלים חש"ס, עמ' 97 שו' 5–6; E. Wolfson, "Images of God's Feet: Some Observation on the Divine Body in Judaism", *People of the Book*, ed. Howard Eilberg-Schwartz, Albany 1990, p. 154 וולפטון (לעיל, הע' 7), עמ' 174 הע' 190, 177 הע' 209; הנ"ל, *JQR* 84, "The Mystical Significance of Torah-Study in German Pietism", (1993), p. 58, n. 59.
- 13 ראה כ"י בודלי 1960, א102, וכ"י הספרייה הבריטית 752, עמ' 96א; והשווה ג' שלום, "האם נתגלה עובדן הסודות של אבו אהרן הבבלי", תרכ"ב לב (תשכ"ג), עמ' 255–257.
- 14 כ"י בודלי 1153, א167–א168: "אופן לרבינו שמעון הגדול בניגון. וקבלתי שהניגון מסר לו בעל החלום הוא כעין ניגון שיר של מלאכים". לפירושים אוטוריים לתפילה מר' שמעון ראה: כ"י פרמא 540, עמ' 19; כ"י קמברידג' Add. 647, עמ' 30–39; וכ"י הספרייה הבריטית 752, א7.
- 15 כ"י ששון 290, עמ' 612: "שאלה בהקיץ אמיתית ומנוסה בקבלה מפי ה' שמעון הגדול". ההכנות לחלום זה, כפי שהן מחוארות בכתב היד (הכנה של ג' ימים, קידוש הגוף וטבילה במקווה, לבישת בגדים לבנים, השבעות בשמות קודש) משקפות השפעתה של ספרות ההיכלות — ראה, למשל: M. Swartz, "Like the Ministering Angels: Early Jewish Mysticism and Magic", *AJS Review* 19 (1994), pp. 135–67 בביטויים מגינים קודש השינה ואת התשובה מקבלים בחלום בשעת השינה, בשאלה בהקיץ השואל מקבל את התשובה כשהוא ער.]
- 16 ראה סדר הסליחות כמנהג ליטא, בעריכת דניאל גולדשמירט, ירושלים תשכ"ה, עמ' 166–168, 189–190, והקדמת העורך, עמ' 11–12.
- 17 ראה: מחזור ויטרי, עמ' 364; שבלי הלקט, סי' כח. והשווה א' גרוסמן, "צמיחת פרשנות הפיוט", ספר יובל לשלמה סימנסון, בעריכת אהרן אופנהיימר ואחרים, תל אביב חש"ג, עמ' 69.

הסוד. ר' אלעזר מוורמייזא מזכיר את ר' שמעון בשלשלת הקבלה בתורת הסוד, הכוללת את החכמים שקדמו לרבו, ר' יהודה החסיד.¹⁸

ר' אליעזר הגדול (990–1060), שתפס מקום נכבד בשלשלת הנוכרת, מכיוון שהיה מאבות אבותיו של ר' יהודה החסיד ממשפחת קלונימוס, היה גם הוא קשור לכמה טכניקות מגיות הקשורות לתורת הסוד; נזכיר את המנהג לשפוך ט"ז טיפות יין בעת אמירת המכות והנוטריקון שלהן בהגדה של פסח, וההסבר למנהג זה. ט"ז הטיפות מכוונות כנגד חרבו של הקב"ה שיש לה שש עשרה פנים, וכן כנגד ט"ז הפעמים שנוכרה המילה "דָּכָר" בספר ירמיהו. לפי ר' אליעזר, אפשר למנוע את סכנת הדבר, ואת המזיקין בכלל, אם מפעילים כנגדם את החרב הגדולה של הקב"ה.¹⁹

גם ר' קלונימוס בן יצחק (נכדו של ר' אליעזר הגדול ואביו של ר' שמואל החסיד), שהיה קשור להתעניינות מחודשת בתורת הסוד במגנצא בסוף המאה הי"א, הזכיר את החרב של ט"ז פנים, והביא את הדברים בשם ספר היכלות.²⁰ כמו כן, חברו במגנצא, ר' משולם בן משה (ולפניו ר' שמעון ור' אליעזר הגדול) תיאר את השלמת שם ה' על פי סוד (לאחר שנתמעט בידי צמלק), באמירת הקדיש.²¹

רש"י הכיר כמה מסורות מתורת הסוד בענייני שמות הקודש, וכמה טכניקות מגיות או תיאורגיות. בפירושו למסכת סוכה רש"י מביא מקור לשם של ע"ב אותיות, כפי שהוא יוצא מכמה פסוקים בפרשת "בשלח", לימוד הנמצא בספר הבהיר;²² בפירושו לקידושין רש"י מודה אמנם שהוא לא קיבל מסורות או פירושים לשמות אחרים.²³ רש"י מסביר (כמו פירוש אחר, אנונימי, מאשכנז שנכתב בימיו) שהאמוראים שבראו עגלות או בריאות

18 ראה פירוש סידור התפלה לרקח, בעריכת משה הרשור, ירושלים תשנ"ב, ח"א, עמ' 225–229.
 19 ראה: ספר אמרבל, חמשה קונטרסים, בעריכת ניצן קורנול, ווינא תרכ"ד, עמ' 27א; כ"י בודלי 1103, 34ב; כ"י הספרייה הבריטית 610, עמ' 17א (בגיליון); כ"י פרנקפורט 227, 67א; גרוסמן (לעיל, הע' 10), עמ' 231–230; ישראל יעקב יובל, "הנקם והקללה, ה'ם והעלילה", ציון נח (תשנ"ג), עמ' 38–39. ועיין עוד כ"י בודלי 945 (פירוש על התורה לנכדו של ר' יהודה החסיד), 72ב, שט"ז פני החרב מרומזים בשמות טו, ג ("ה' איש מלחמה ה' שמר"), פסוק שמתחיל באות "ו ומסיים באות ר. על המספר ט"ז במקורות הקשורים לחסידי אשכנז, השווה: ספר גמטריות לר' יהודה החסיד, מהד' דניאל אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ח, עמ' 29; משה חלמיש, "בעיות בחקר השפעת הקבלה על התפלה", משואות (לעיל, הע' 7), עמ' 215.

20 ראה כ"י פרמא 541, 266ב, ס"י סח. והשווה סינופסיס לספרות ההיכלות, קטע 49.
 21 ראה כ"י ירושלים (הספרייה הלאומית) 3037 8° — הובא על ידי חכיבה פדיה, "משבר באלוהות ותיקונו התיאורגי בקבלת ר' יצחק סגי נהור ותלמידיו", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשמ"ט, עמ' 261 הע' 52. פדיה מביאה גם את דבריו של ר' אליעזר הגדול, מכ"י ירושלים 4199 8°, עמ' 35. ועיין עוד ח' פדיה, השם והמקדש במשנת ר' יצחק סגי נהור, ירושלים תשמ"א, פרק ד, ובמיוחד עמ' 196 הע' 62. דבריו ר' שמעון באים ככ"י הספרייה הבריטית 752 (לעיל, הע' 13).

22 ראה: סוכה מה ע"א, ד"ה אני והו; ספר הבהיר, מהד' דניאל אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ד, ס"י עו, עט (=מהד' ראובן מרגליות, ירושלים תשל"ח, ס"י קן, קי). קטע זה מפירוש רש"י הובא על ידי הרמב"ן בהקדמה לפירושו על התורה, כשהוא מציג את המושג האוטורי או הקבלי, שהתורה מתוברת כל כולה משמות הקודש. והשווה משה אידל, "הפיסת התורה כספרות ההיכלות וגילגוליה בקבלה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א (תשמ"א), עמ' 52–53.

23 קידושין עא ע"א: "שם בן שטים עשרה וכן ארבעים ושטים לא פירשו לנו". והשווה: סנהדרין ס ע"א, ד"ה שם בן ארבע אותיות; קא ע"ב, ד"ה וכלשון; ותשובת רב האי גאון, תשובות הגאונים החדשות, מהד' שמחה עמנואל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 134–135.

אחרות על ידי צירופי אותיות ושמות ה', כפי שמתואר בשתי סוגיות במסכת סנהדרין, עשו כן על פי ספר יצירה או הלכות יצירה.²⁴ ואף שספר יצירה נזכר באחת הסוגיות (סה ע"ב), כבר הוכיח משה אידל שהטכניקות המדויקות שרש"י הציע, הדומות מאוד לאלו שנזכרות אחר כך בכתביו של ר' אלעזר מוורמייזא, אינן נזכרות בתלמוד כלל, וכן אי-אפשר לשחזר אותן מספר יצירה הנמצא בידנו.²⁵ יוצא מזה אפוא שרש"י בפירושו לא רק משקף חומר תלמודי או רבני "רגיל" שעמד לפניו, אלא שהיה מודע לחומר מתורת הסוד ואולי אפילו פיתח כמה מושגי סוד בעצמו.

בהקשר זה חשוב לרעת שגם רבו המובהק של רש"י במגנצא, ר' יעקב בר' יקר, הכיר את ספר יצירה והיכיר עליו פירוש, כנראה (על פי שרידים הנמצאים בכתב יד).²⁶ רש"י מזכיר את ספר יצירה, שנחשב על ידו כאוסף מתורת הסוד, כמה פעמים בפירושו לתלמוד, בדרך כלל בקשר לצירופי אותיות או כתיבתן. במקום אחד הוא מביא מנוסח ספר יצירה, שאין לפנינו היום, אך היה קיים בצפון צרפת וגרמניה במאות הי"ב והי"ג.²⁷

ג

רש"י כותב שארבעה התנאים שנכנסו לפרדס "עלו לרקיע ע"י שם".²⁸ כמו כן, בפירושו לדברי התלמוד שו"י ישמעאל קיבל דברים מהמלאך סודיאל, הוא כותב ש"ר' ישמעאל עלה לרקיע על ידי שם, כברייתא דמעשה מרכבה";²⁹ כן הסביר שאת הקפיצה (קפיצת

24 רש"י לטנהדרין סה ע"ב, ד"ה ברא גברא, וסו ע"ב, ד"ה עסקי בהלכות יצירה. הפירוש של בן זמנו של רש"י, בא בכ"י בודלי 1207, הובא על ידי משה אידל בספרו "גולם" (אנגלית), אלבני 1990, עמ' 40 הע' 19.

25 מ' אידל, גולם, במהדורה העברית, תל אביב תשנ"ו, עמ' 66–67, 77–78. והשווה; ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 391; יהודה ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, ירושלים תש"ס, עמ' 65–71. על הפן האוטורי או המגי של ספר יצירה השווה: G. Scholem, *Origins of the Kabbalah*, Princeton 1987, pp. 24–35; E. Wolfson, *Through a Speculum That Shines*, Princeton 1994, pp. 70–72, 138–43; י' ון, "המשמעות הדתית של ספר יצירה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יא (תשנ"ג), עמ' 7–35.

26 כ"י רומא אנגליקה 45, Or. עמ' 118–119 — ראה: גרוסמן (לעיל, הע' 10), עמ' 257; אידל (לעיל, הע' 24), עמ' 58.

27 ראה: ברכות נה ע"א, ד"ה אותיות; לשכת קר ע"א, ד"ה אמר ליה; מנחות כט ע"ב, ד"ה אחת בה"י; אברהם עפשטיין, מקדמוניות היהודים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 226–231; Nicholas Sed, "Rashi et le Pseudo-Sepher Yezirah" (לעיל, הע' 1), עמ' 237–250; מחזור ויטרי, עמ' 108 (והשווה תוספות חגיגה דף ג ע"ב, ד"ה ומי; שבלי הלקט, ס"י קכז); ליבס (לעיל, הע' 25), עמ' 286 הע' 4; להלן הע' 49.

28 חגיגה יד ע"ב, ד"ה שנכנסו לפרדס. והשווה: M. Idel, *The Mystical Experience in Abraham*; Abulafia, Albany 1987, pp. 14–17; ובמהדורה העברית, החוויה המסתית אצל אברהם אבולעפיה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 16–19; וולפסון (לעיל, הע' 25), עמ' 111; י' ליבס, חטאו של אלישע, ירושלים תשי"ג, עמ' 4–5; רש"י ליחזקאל מ, ב; תוספות חגיגה, שם: "כגון על ידי שם, ולא עלו למעלה ממש, אלא היה נראה להם כמו שעל".

29 ברכות נא ע"א, ד"ה אימתי יבוא אדם. והשווה: ראוהן מרגליות, מלאכי עליון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 146 ס"י 189; Gouffred Reeg (ed.), *Die Geschichte von der Zehn Martyren*, Tübingen 1985, pp. 19*–32*

הדרך) שהציע רבא בסוגיה ביבמות (קטז ע"א) אפשר לעשות "על ידי שם".³⁰ רש"י מפרש את הביטוי התלמודי "הוגה את השם באותיותיו" (שר' הניגא בן תרדיון הגה, ולכן נידון למיתה חמורה, על קדושת השם), "שהיה דורשו (את השם) בארבעים ושנים אותיות ועושה בו מה שהוא חפץ".³¹ את האזהרה התלמודית שלא להסתכל בכהנים, כשהיו עומדים על דוכנם בזמן שבית המקדש היה קיים ומברכים את העם בשם המפורש, מסביר רש"י משום "שהשכינה שורה על קשרי אצבעותיהם".³² (גישה דומה נמצאת אצל תסירי אשכנזי ובספרות הקבלה).³³

כמובן, יש מקרים שרש"י מפרש ביטוי או רעיון במקרא ובתלמוד בצורה מנוגדת לתורת הסוד או לספרות הקבלה. אין לשכוח שרש"י היה בראש ובראשונה פרשן, ופרשן הפשוט, שלמד בישיבות החשובות במגנצא ובבורמיזא.³⁴ יותר מזה, כפי שטען אליעזר טייטל, פירוש רש"י על התורה תומך בגישה שהתורה מתרכזת בחיי הדת של האדם ובעבודת הבורא (anthropocentric) ולא בתיאור או השקפה על הריית האלהים כשלעצמה (theocentric). לכן, על אף שרש"י הכיר את הפן הסודי בבריאת העולם, הוא פירש את הבריאה ועניינים אחרים בתורה על פי היסוד שהתורה מעוניינת, בעיקר, להעביר לבני האדם את המסר ההתנהגותי, כלומר מה צריך האדם ללמוד מהעובדות שהתורה מספרת כדי לכוון או לשפר את מעשיו, ואין התורה עוסקת בתיאורי האל ובכוחותיו.³⁵ אמנם, היכרותו של רש"י כמה היבטים של תורת הסוד, כפי שתיארנו אותם כאן, והתעניינותו בהם, מסבירים לא רק את העובדה שדבריו של רש"י הובאו בספרים קבליים

30 השווה: חידושי הריטב"א על אתר; Mark Verman & Shulamit Adler, "Path Jumping in the Jewish Magical Tradition", *Jewish Studies Quarterly* 1 (1993-94), p. 134. רש"י לשבח פא ע"ב, ד"ה אמרי אינהו מילתא.

31 עבודה זרה יז ע"ב, ד"ה עליו לשריפה. השווה תוספות (ותוספות ר' אלחנן) שם, יז ע"א, ד"ה הוגה השם ("ורוב העולם מפרשים שהיה קורא בפי' אותיות של שם המיוחד כאותיות של שאר התיבות, וזה אין לעשות"); תוספות סוכה ה ע"א, ד"ה יו"ד ת"א; איתמר גרינוולד, "הכתב, המכתב והשם המפורש — מאגיה, רוחניות ומיסטיקה", משואות (לעיל, הע' 7), עמ' 92; רש"י לשמות ב, יד (על פי מדרש תנחומא שם סי' י').

32 חגיגה טז ע"א, ד"ה ומברכין את העם.

33 ראה: E. Wolfson, "Sacred Space and Mental Iconography: *Imago Templi* and Contemplation in Rhineland Jewish Pietism", *Ki Baruch Hu*, Ancient Near Eastern, Biblical and Judaic Studies in Honor of Baruch A. Levine, eds. R. Chazan et al., Winona Lake 1991, p. 626. חגיגה, שם, ד"ה בכהנים, לגישה שונה לגמרי בנושא זה.

34 ראה למשל: Elliot Ginsburg, *The Sabbath in the Classical Kabbalah*, Albany 1989, pp. 105, 122; E. Wolfson, "Metatron and Shiur Qomah, in the Writings of Hasidei Ashkenaz", *Magic, Mysticism, and Kabbalah in Ashkenazi Judaism*, eds. K.E. Grozinger & J. Dan, Berlin 1995, p. 79 n. 86; מרגליות (לעיל, הע' 29), עמ' 179 סי' רפט, הע' 1-2. וראה עוד בהשוואת פירושיהם של רש"י ושל ר' אלעזר רקח מוורמייזא לשיר השירים שנעשתה על ידי איבן מרקוס: "The 'Song of Songs' in German Hasidism and the School of Rashi: A Preliminary Comparison", *The Frank Talmage Memorial Volume*, ed. Barry Walfish, Haifa 1993, pp. 181-89.

35 א' טייטל, "כין פרשנות לאתיקה — השקפת העולם של התורה לפי פירוש רש"י", המקרא בראי מפרשיו, ספר זכרון לשרה קמין, בעריכת שרה יפה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 312-324. השווה גם א' טייטל, "הרקע ההסטורי של פירוש רש"י לספר בראשית", רש"י (לעיל, הע' 2), עמ' 102; ולהלן, הע' 41.

כגון ספר המשכיל (שמחברו היה מניניו של רש"י), ספר הזוהר, וספר מערכת האלוהות,³⁶ אלא גם את ההערכה של ספר המשיב (המאה ה"טו), ר' מרדכי יפה (המאות ה"טז–ה"יז), והחיד"א (המאה הי"ח), בין השאר, שרש"י הכיר סתרי תורה והיה עסוק בלימודם כשכתב את פירושו.³⁷ מכיוון שרש"י הכיר ענייני סוד, יחוסו של חומר מתורת הסוד לרש"י אינו מן הנמנע כשלעצמו.³⁸ יש להדגיש שוב שהתעניינותו של רש"י בתורת הסוד מוגבלת לאותם התחומים שהיו חלק מהתרבות הרבנית באשכנז הקדומה: עיסוק בשמות, ובהשבעות לצרכים מגיים ותאורגיים, או בכוונות ובפירושים אוטוריים של השמות, ובתורת המלאכים.³⁹ רש"י אינו נוגע בתיאוסופיה (תיאורי האל), כמו שלא עסקו בזה אחרים בתקופה שלפני מסע הצלב הראשון באשכנז.

רעיונות מתורת הסוד נמצאים גם בכתבים מחוגו של רש"י. קטעים במחזור ויטרי, ובספרים אחרים של רבי רש"י (כמקומות שאפשר להראות שהקטעים האלו יצאו דווקא מרש"י עצמו או מתלמידיו הקרובים), מתארים את השבת כקידושין בין כנסת ישראל

- 36 ראה: י' תא-שמע, "ספר המשכיל – חיבור יהודי-צרפתי בלתי ידוע מסוף המאה הי"ג", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב' (תשמ"ג), עמ' 418; ג' פרוידנטל, "האיר ברון הוא וברוך הוא שמו בספר המשכיל לר' שלמה שמחה מטריוויש", רעת 32–33 (תשנ"ד), עמ' 205 הע' 46, 221 הע' 120; אפרים גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, בעריכת יוסף הקר, ירושלים תשל"ז, עמ' 319. והשווה: E. Wolfson, "Peshat and Sod in Zoharic Hermeneutics", *The Midrashic Imagination*, ed. Michael Fishbane, Albany 1993, pp. 182–83; י' ליבס, *de Natura Dei* – על המיתוס היהודי וגלגולו", משואות (לעיל, הע' 7), עמ' 284–288. השווה גם דבריו של ר' מנחם אבן זרח (ספרד, אמצע המאה הי"ד) בהקדמה לספרו צדה לדרך: "ושרתה רוח הקודש על רבינו שלמה וגברה ידו בגמרא וחיבר פירושים על הבבלי... אשר לפניו לא קם כמוהו".
- 37 ראה: אברהם גרוס, "רש"י ומסורת לימוד התורה שבכתב בספרד", רש"י (לעיל, הע' 2), עמ' 50–53; רפאל הלפרין, הנ"ל, רש"י – חייו ופירושו, ירושלים תשנ"ו, א: 256–258; M. Idel, *Kabbalah: New Perspectives*, New Haven 1988, pp. 237–39; הנ"ל, "עיונים בשיטת בעל ספר המשיב", ספונות (סדרה חדשה) ב' (תשמ"ג), עמ' 239–241; ברעז הוט, על אדני פז – הקבלה של ר' שלמה אבן לביא, ירושלים תש"ס, עמ' 35–36; והמחקרים שהובאו אצל א' גרוסמן, תכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 205 הע' 248.
- 38 על אף שרש"י היה מודע לתכסיסי סוד ומגיה כפי שאנו רואים, הצדק עם גרוסמן (תכמי צרפת הראשונים, עמ' 142, 181) בסברו שהסגולה המיוחסת לרש"י בכ"י ורשה 285 להבריה לטטים מזוינים לא נכתבה על ידי רש"י. כתב יד זה מאוד מאוחר, מן המאה הי"ח. כמו כן, הסגולות לשמירת הדרך, למי שצריך להופיע לפני השלטון, לשאלת חלום ולהקל על האשה היולדת; המיוחסות בכ"י בית המדרש לרבנים Mic. 7928 לר' שלמה הצרפתי, אינן מרש"י. על אף שלא ברור בריוק מי הוא זה ר' שלמה צרפתי, כתב יד זה בא מהגניזה הקאהירית, וסגולות דומות נמצאות בכתבים אחרים מן הגניזה – ראה: אברהם מרמרשטיין, מאסף ציון א' (תרצ"א), עמ' 31; Joseph Naveh and Shaul Shaked, *Magical Spells and Formulae*, Jerusalem 1993, pp. 149, 162, 185–86, 215, 217.
- 39 יש להעיר שבפירושו לסנהדרין מד ע"ב, ר"ה לעולם יבקש אדם רחמים, רש"י תומך כנראה באמירת תפילות או בקשות אל המלאכים, שהם יביאו אותן לפני כסא הכבוד: "שיסייעוהו מלאכי השרת לבקש רחמים ושלא יהו לו מסיטנים מלמעלה". השווה שבלי הלקט, סי' רפב (בשם ר' אביגדור כ"ץ), ולעיל הע' 16. על המגיה והמיוקים ברש"י השווה, למשל, רש"י לשבת (לעיל הע' 29, והד"ה המקביל בחולין קנה ע"א), ועיין עוד: M. Catane, "Le Monde Intellectuel de Rashi", *Les Juifs au Regard de L'histoire*, ed. G. Dahan, Paris 1985, pp. 83–84. לסנהדרין קא, ר"ה שרי שמן; סו ע"ב, ר"ה מזליהו; וולפסון (לעיל, הע' 25), עמ' 208–209 מס' 334; 81; 266 הע' 334.

לאביהם שבשמים, בצורה שהרזיבו אותה אחר כך חכמי הקבלה. הם מסבירים את כוח השבת נגד המזיקין על פי תיאורים הבאים בספר הבהיר (ובאים אחר כך גם בוזהר), מנחמים באריכות איך הקדיש משלים את השם, ומציעים ששמות קודש ושמות מלאכים ייכתבו במזוזות. השבעות מגיות כדי למנוע שכתה, הנהגה הנובעת מספרות הזיכלות, נכללות בטקס ההבדלה ובסדר התחלת הלימוד הבאים במחזור ויטרי וכמקבילות בספרות הרבנית האשכנזית.⁴⁰

ד

התעניינותו של רש"י (ושל קודמיו באשכנז) בתורת הסוד לא המשיכה אצל כמה מצאצאיו ויררשיי החשובים. נכדו הרשב"ם, כפי שיוצא מפירושו לערבי פסחים, הכיר את הכוחות המגיים של השמות ושורשם בתורת הסוד, ואף ידע על קבצים מספרות הסוד,⁴¹ אך בשני מקומות משמעותיים הרחיק את עצמו (ואת קוראיו) מלעסוק בעניינים אלו. שרה קמין הראתה שהרשב"ם רצה בפירושו לבראשית להרחיק את הקורא מלעסוק במושגים קוסמוגוניים או תיאוסופיים בקשר לכריאה. לדברי הרשב"ם, התורה התחילה את סיפור הכריאה רק במישור הגלוי, כדי שלא יכנסו הקוראים לשלבים האחרים של הכריאה (על אף שהם קיימים). כמו כן, רשב"ם, בפירושו לקהלת (כ ג, ב יג), מרגיש שיש לבני אדם עניין וצורך רק בחכמה גלויה, ואילו חכמה עמוקה ויתירה, שלדברי רשב"ם בפירושו (ז, כד) נמצאת במעשה מרכבה וספר יצירה, אינה נצרכת לבני אדם ואין לרוץ אחריה.⁴² גם ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן), בן זמנו הגרמני של רשב"ם ומראשוני בעלי התוספות, וגם אחיו של הרשב"ם, רבינו יעקב תם, העדיפו למעט את ההתעסקות בסוד.⁴³

לאחרונה העמידה שרה יפת את דרכיהם השונות של רש"י ורשב"ם בקשר לתורת הסוד זו לעומת זו, על פי פירושיהם לכמה פסוקים בפרק כ"ח מספר איוב. בפסוקים כ"ג וכ"ז ("אלהים הבין דרכה... אז ראה ויספרה") רש"י מפרש שהתכמה וההבנה שעל פיהן ברא הקב"ה את עולמו נמצאות בספר יצירה: "נסתכל בה וברא את העולם באותיותיה... כאשר כתוב בסוד ספר יצירה... ראה אותה נסתכל בה... ספר אותיותיה... והכל מפורש

40 לחומר זה ראו ספרי (לעיל, הע' 6), עמ' 153-157.

41 פירוש רשב"ם לפסחים קיט ע"א, ר"ה סתרי תורה: "מעשה המרכבה ומעשה בראשית ופירושו של שם". והשווה: חביבה פדיה, "פגם וחיקון של האלוהות בקבלת ר' יצחק סגי נהור", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל [ג-7] (תשמ"ז), עמ' 257 הע' 1; וולפטון (לעיל, הע' 25), עמ' 235. קטע דומה נמצא בפירוש לפרקי אבות שבמחזור ויטרי, עמ' 554-555. על חלקו של רשב"ם בפירוש זה, ראו י' תא-שמע, "על פירוש אבות שבמחזור ויטרי", קריית ספר מכ (תשל"ז), עמ' 505-507.

42 ראה: S. Kamin, "Rashbam's Conception of the Creation in the Light of the Intellectual Currents of His Time", *Scripta Hierosolymitana* 31 (1986), pp. 91-92. וראה גם פירוש ר' שמואל בן מאיר לקהלת, מהר"י ש' יפת ה"י סולטרס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 52-53. יוסף דיוויס הציע שהרשב"ם הוא זה שהשפיע על החכם האשכנזי החריג ר' משה תקן, ששלל כל ניסיון להבין את סודות הכריאה, ושלדבריו, אפילו להבין את המטאפיזיקה של העולם והבורא אסור — ראה: Joseph Davis, "Philosophy, Dogma, and Exegesis in Medieval Ashkenazic Judaism", *AJS Review* 18 (1993), pp. 213 n. 67.

43 ראה ספרי (לעיל, הע' 6), עמ' 161-185.

בספר יצירה". לעומתו, רשב"ם עוקב אחרי פשוטו של מקרא וכותב שהחכמה כאן היא חכמה ממש ולא תורה (בניגוד גמור לרש"י שפירש בפסוק י"ב שהחכמה הזאת היא חכמת התורה), וכן הוא מסביר בפסוק כ"ז ("הכינה וגם חקרה"), "הכין אותה וחקר בה". ברור מזה שהרשב"ם דחה לחלוטין את הגישה המיסטית של רש"י (של הבריאה על פי ספר יצירה), ופרופ' יפת הרגישה לנכון את המשמעות המלאה מהשוואתה הפרשנית: "דעה מקובלת היא שרש"י לא עסק בעניינים מסטיים. פירושו של רש"י לאיוב כח, כג"כ מעלה פקוקים באשר לדעה זו".⁴⁴ דומני שמחקרנו הנוכחי לא רק מאשר את השערתה של יפת, אלא הופך את הדעה הקודמת על פיה.

באמצע המאה הי"ב, בסוף ימיהם של רשב"ם, רבינו תם וראב"ן, התחילו ר' שמואל החסיד ובנו ר' יהודה החסיד להפיץ מחדש ולהרחיב את תורת הסוד (כולל ויאוסופיה מפותחת) שקיבלו מאבותיהם שלמדו במגנצא (ודרכם נמשכה הלאה במאה הי"ג על ידי תלמידו של ר' יהודה החסיד, ר' אליעזר מוורמס, ואחרים). אפשר שרבינו תם ורשב"ם לא המשיכו בכיוון זה מכיוון שדרכם בפירוש התלמוד (הגישה הדיאלקטית) נבעה (דרך אביהם ר' מאיר) דווקא מוורמייזא.⁴⁵ אמנם, על אף ששיטתו של ר"ת בלימוד התלמוד גברה באשכנז במאות הי"ב והי"ג, יש עדויות רבות בספרות העניפה של בעלי התוספות (ובפרט בתומך הרב שטמון עדיין בכתבי יד) שלא הכול קיבלו את דעתם של ר"ת ודעמיה בקשר לתורת הסוד ולמגיה. כמה מתלמידי רבינו תם, כמו ר"י, ר' אליעזר ממין ור' יצחק בן מרדכי מביהם (ואחרים), עסקו בתחומים האלו כמו שעשו באשכנז הקדומה. התעניינות זו הלכה והתגברה באשכנז במאה הי"ג, בהשפעת חסידי אשכנז. לאחרונה תיארתי באריכות, ועל פי מקורות רבים, את התהליך הזה בספרי *'Peering Through the Lattices': Mystical, Magical and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period* (לעיל, הע' 6).⁴⁶

נסיים את דברינו על רש"י במקום שהתחלנו: על אף שרש"י לא היה מיסטיקן, הוא בוודאי הכיר מקורות ורעיונות של תורת הסוד והמיסטיקה, ולא היסס מלהשתמש בהם בפירושו ובכתביו. במידה מסוימת, רש"י עמד על פרשת דרכים בקשר לתרבות הרבנית באשכנז בימי הביניים והעיסוק בתורת הסוד. אפשר ללמוד ממנו הרבה בנוגע למה שקדם לו בנושא זה, וגם על מה שהיה עתיד להתרחש אחריו.

44 ש' יפת, פירוש רבינו שמואל בן מאיר (רשב"ם) לספר איוב, ירושלים תש"ס, עמ' 153–159, וראה גם הנ"ל, "מסורת וחידוש בפירוש רשב"ם לספר איוב", תפלה למשה, מחקרים בתנ"ך וכמדעי היהדות לכבוד משה גרינברג, וינונה ליק חשניז, עמ' 129*–132*. והשווה גם ספר איוב מבית מדרשו של רש"י, מהר" אברהם שושנה, ירושלים תש"ס, עמ' קעג–קעד. ממהדורה זו נלמד שגם בפירוש לאיוב המיוחס לרבינו תם (בפרק כח), אין איזכור לספר יצירה. יפת, בספרה (עמ' 134–143), מתארת גם את גישתו הרציונליסטית של הרשב"ם בפירושו לאיוב, המרחיקה את העולם העל-טבעי (כולל מלאכים ורוחות ושרים ועור).

45 השווה: E. Kanarfogel, *Jewish Education and Society in the High Middle Ages*, Detroit 1992, pp. 69–74, 168–72; גרוסמן (לעיל, הע' 11), עמ' 343, 412–415, 437–438; הנ"ל, "ראשיתן של התוספות", רש"י (לעיל, הע' 2), עמ' 57–68; חכמי צרפת הראשונים (לעיל, הע' 37), עמ' 437–454.

46 על הרי"י, עיין שם, עמ' 192–195; על ר' אליעזר ממין, עמ' 195–197; ולריב"ם, עמ' 201–202.

BAR-ILAN

ANNUAL OF BAR-ILAN UNIVERSITY
STUDIES IN JUDAICA AND THE HUMANITIES

XXX-XXXI

IN MEMORY OF PROF. MEYER SIMCHA FELDBLUM

EDITOR

ZVI ARIE STEINFELD

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS
RAMAT-GAN 2006